

İran’da Modernleşme Süreci ve Tarih Yazımında Milliyetçi Düşüncenin Gelişimi

Mehmet BATAN*

Geliş tarihi: 09/07/2023

Kabul tarihi: 04/09/2023

Atf: Mehmet B. “İran’da Modernleşme Süreci ve Tarih Yazımında Milliyetçi Düşüncenin Gelişimi”. Ortadoğu Etütleri 15-1 (2023): 69 - 92

DOI: 10.47932/ortetut.1324745

Öz: Bu makalede XX. yüzyılda İran’da ortaya çıkan ideolojik eğilimler ışığında modern İran tarih yazıcılığının düşünsel kökenleri üzerinde durulmuştur. Tarih yazıcılığına etki eden faktörler tartışma konusu yapılmıştır. Öncelikle modernleşme kavramına kısaca değindikten sonra İran’da modernleşme hamlelerine yer verilmiştir. Özellikle modernleşmenin getirdiği bilimsel yaklaşımlar ve İran aydını üzerindeki etkisine dikkat çekilmiştir. Tarihinin modern dönemde sosyal ve siyasal değişimlerden kaynaklanan bir kimlik sorunu ile karşı karşıya kaldığı belirtilmiştir. Bu süreçte yoğunlukla modern milliyetçi yaklaşımların, tarih yazıcılığının temel ideolojik söylemlerini nasıl inşa ettiği sorusuna yanıt aranmıştır. Bunun yanında tarihinin kimlik yapısı, tarih yazıcılığında önemli bir husus olarak değerlendirilmiştir.

Çalışmada Mîrzâ Feth Ali Ahundzâde, Mîrzâ Ağa Han Kirmânî, Celâleddîn Mîrzâ gibi isimlerin, milliyetçi yaklaşımın temellerini atan düşünürler olarak tarihçiler üzerindeki etkisine yer verilmiştir. Ayrıca modern milliyetçi yaklaşımın kök salmasında Berlin Halkası olarak bilinen tarihçi ve yazarların çalışmalarına değinilmiştir. Bu yazarların Kâve, İrânşehr ve Âyende dergilerinde çıkan yazılarının sadece tarihsel metinler olmadığı, aynı zamanda milliyetçi ideolojinin sistemli olarak geliştirilmesi için bir perspektif sunduğu vurgulanmıştır. Bu bağlamda Seyyid Hasan Takîzâde, Mahmûd Afşar ve Seyyid Ahmed Kesrevî’nin modernleşme çerçevesinde İran toplumunun kimlik inşasına dönük çabaları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Milliyetçilik, Tarih Yazıcılığı, Kimlik İnşası.

* Mehmet Batan: Doktora Öğrencisi – Marmara Üniversitesi mbatan_2013@hotmail.com ORCID: 0000-0002-1589-8269

The Modernization Process in Iran and the Development of Nationalist Thought in History

Mehmet BATAN*

Received: 09/07/2023

Accepted: 04/09/2023

Citation: Mehmet B. “The Modernization Process in Iran and the Development of Nationalist Thought in History”. *Middle Eastern Studies* 15-1 (2023): 69 - 92

DOI: 10.47932/ortetut.1324745

Abstract: This article focuses on the intellectual origins of modern Iranian historiography in light of the ideological trends that emerged in Iran in the twentieth century. The factors affecting historiography are discussed. First of all, after briefly touching upon the concept of modernization, the modernization moves in Iran are discussed. Particular attention is drawn to the scientific approaches brought by modernization and its impact on Iranian intellectuals. It was stated that the historian faced an identity problem arising from social and political changes in the modern period. In this process, an answer to the question of how modern nationalist approaches constructed the basic ideological discourses of historiography was sought. In addition, the identity structure of the historian is evaluated as an important issue in historiography.

In the study, the influence of names such as Mirza Fath Ali Akhundzadeh, Mirza Aqa Khan Kermani, and Jalaluddin Mirza on historians as thinkers who laid the foundations of the nationalist approach is included. In addition, the works of historians and writers known as the Berlin Circle in the rooting of the modern nationalist approach are mentioned. It is emphasized that the writings of these writers, which appeared in the journals Kaveh, Iranshahr, and Ayandeh, were not only historical texts but also provided a perspective for the systematic development of nationalist ideology. In this context, the efforts of Sayyid Hasan Taqizadeh, Mahmoud Afshar, and Sayyid Ahmad Kasrawi towards the identity construction of Iranian society within the framework of modernization are discussed.

Keywords: Modernization, Nationalism, Historiography, Identity Construction.

* Mehmet Batan: PhD Student – Marmara University mbatan_2013@hotmail.com ORCID: 0000-0002-1589-8269

مرحلة التحديث في إيران وتطور الفكر القومي في كتابة التاريخ

محمد باتان *

تاريخ الاستلام: 2023/09/04 تاريخ القبول: 2023/07/09

اقتباس: محمد ب، "مرحلة التحديث في إيران وتطور الفكر القومي في كتابة التاريخ"، دراسات الشرق الأوسط، 92 - 69 (2023): 15-1

معرف الغرض الرقمي: 10.47932/ortetut.1324745

الملخص

يتناول هذا البحث الجذور الفكرية لكتابة التاريخ الإيراني الحديث في ضوء التوجهات الأيديولوجية التي ظهرت في إيران في القرن العشرين، وناقش العوامل المؤثرة على كتابة التاريخ. فيعد التطرق في البداية إلى مفهوم التحديث بإيجاز، تم تناول خطوات التحديث في إيران. وقد تمت الإشارة في هذا البحث بشكل خاص إلى المناهج العلمية التي جلبها التحديث وتأثيرها على المتقنين الإيرانيين. وذكر في هذا البحث أن المؤرخ يواجه مشكلة هوية ناجمة عن التغيرات الاجتماعية والسياسية في العصر الحديث. وحاول البحث الإجابة على سؤال حول كيفية مساهمة المقاربات القومية الحديثة في بناء الخطابات الأيديولوجية الأساسية في كتابة التاريخ. بالإضافة إلى ذلك، تم تقييم بنية هوية المؤرخ باعتبارها مسألة مهمة في كتابة التاريخ.

وتبحث هذه الدراسة تأثير أسماء مثل ميرزا فتح علي آخوند زاده وميرزا آغا خان كرمانى وجلال الدين ميرزا على المؤرخين، كمفكرين وضعوا أسس النهج القومي. بالإضافة إلى ذلك، يتطرق البحث إلى أعمال المؤرخين والكتاب المعروفين بحلقة برلين في تأسيس النهج القومي الحديث. وتم التأكيد على أن مقالات هؤلاء الكتاب المنشورة في مجلات (Kâve) و (Îrânşehr) و (Âyende) ليست مجرد نصوص تاريخية، ولكنها تقدم أيضا منظورا من أجل تطوير الأيديولوجية القومية بشكل منتظم. وفي هذا السياق، تمت مناقشة جهود سيد حسن تكي زاده ومحمود أفشار وسيد أحمد كسروي في بناء هوية المجتمع الإيراني في إطار التحديث.

الكلمات المفتاحية: التحديث، القومية، كتابة التاريخ، بناء الهوية.

* محمد باتان: طالب دكتوراه، جامعة مرمره، mbatan_2013@hotmail.com
رقم أوركيد: 0000-0002-1589-8269

Giriş

Modern terimi ilk defa Rönesans döneminde antik dünya ile yenedünya arasındaki farklılığı vurgulamak için kullanılmıştır. Rousseau'nun yazılarında ilk defa karşımıza çıkan kavram, Batı medeniyetinin bir devrini temsil etmektedir.¹ “Modernlik” ise XVII. yüzyılda Avrupa’da başlayan ve sonraları neredeyse bütün dünyayı etkisi altına alan toplumsal örgütlenme ve yaşam biçimlerinin ifadesi olarak ortaya çıkmıştır.² Batı’dan yükselen bu üstenci düşünce akımı, geçmiş bilgi birikimine dair olumsuz yaklaşımları kavramsal kalıplar ile sürdürmüştür. Yenedünyaya “aydınlanma” kavramı ile seslenen bu düşünce yapısı; geçmişi, özellikle Orta Çağ’ı, “karanlık” kavramı ile niteleyerek kendi tarihsel perspektifini gözler önüne sermiştir.

Modernizm kavramı kültürel ve sanatsal anlamda bir ayrışmanın ifadesi şeklinde de kullanılmıştır. Avrupa’da aydınlanma olarak zikredilen döneme etki eden seküler düşünce, kilisenin otoritesine karşı durmayı ve insanın özne hâline getirilmesi anlamında bir düşünsel kaosu beraberinde getirmiştir. XVIII. ve XIX. yüzyıllar boyunca Avrupalı filozoflar, teologlar, bilim adamları ve tarihçiler insanlığın anlamı ve serüveni konusunda eski Hristiyan tasavvurunun yerine, akla dayalı bir çözüm aramanın önemi üzerinde durmuşlardır. Bu manada özellikle XVIII. yüzyıl Aydınlanmacı Fransız filozofları hem soyut olarak sistematik bilgide hem de somut olarak pratik beceriler konusunda aklın yüceltilmesi düşüncesine yer vermişlerdir.

XVIII. yüzyılda Sanayi Devrimi ve Aydınlanma hareketi ile tanımlanan modern uygarlık, XIX. yüzyıl itibarıyla gelişimini sürdürmüştür. Sosyoloji, antropoloji, tarih gibi sosyal bilimler Batı uygarlığının meşruiyet temellerini inşa etmiş; fen ve teknoloji alanında geliştirilen ürünler Batı ilerleme düşüncesinin somut verileri olarak ortaya çıkmıştır.³ XIX. yüzyıl uygarlık paradigması ise insanın sürekli bir gelişim hâlinde olduğunu ifade ederken modernliği barbarlık karşıtı bir gelişim süreci olarak tanımlamıştır. İlerlemeci felsefi yaklaşımın da etkisiyle Batı toplumu, modern topluluklar olarak öne çıkarılmıştır. Diğer toplumlar ise ilerleme kaydetmesi gereken geri kalmış toplumlar olarak sınıflandırılmıştır.

Teknolojinin gelişimine paralel olarak toplumsal hayata yansıyan değişim ve dönüşüm başta Batı toplumu olmak üzere bütün toplumları etkisi altına almıştır. Modernite, Batı düşüncesini akılcılığın merkezi olarak tasavvur eder-

1 Atilla Yayla, *Siyasi Düşünce Sözlüğü*, Ankara: Adres Yayınevi 2005, s. 132.

2 Antony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil, İstanbul: Ayrıntı Yayınları 2016, s. 9.

3 Ergün Yıldırım, “Modernlikten Küreselliğe Medeniyetlerin Paradigmatik Dönüşümü”, *Modernite ve Dünya Düzenleri*, ed. Mesut Özcan-Mustafa Şenel, İstanbul: Klasik Yayınları 2010, s. 39.

ken modern düşünce ise akılcılığın yol göstericiliğinde insana dair olan her şeye bilimsel bilgiyle ulaşılabileceğini savunmuştur.⁴ Bir başka ifadeyle modernite, insanı yeni bir dünyanın var edilmesi konusunda aklın ışığında etkin bir faaliyet alanına davet eder. Yeni düzende varlık olarak öne çıkan insan, fail rolü üstlenmiştir. Akıl her şeyin ötesinde, mutluluğun kaynağıdır. Akıl, düşünce ve nesnelere ardındaki temel güçtür. Bununla birlikte modernitede özgürlük kavramı ise dinsel öğelerden ya da bir otoriteden azade olma anlamı taşımaktadır.⁵

Modern düşünürler hakikate ulaşmanın tek bir yöntemi olduğunu ve rasyonalist felsefenin ana kaynak teşkil ettiğini öngörmüştür. Örneğin *Laikleşme Tezinin Değerlendirilmesi* bahsinde Giddens, geleneksel din biçimlerinin gerileme işareti gösterecekleri de toplumsal dünyada önemli bir güç olduğunu vurgulamıştır. Ona göre din birçok insanın akılcı bakış açısıyla tatmin edici bir yanıt alamadığı yaşam ve anlamla ilgili karmaşık sorunları anlayabilmelerini sağlamaktadır. Aynı zamanda değişimin hızlı olduğu süreçlerde insanların rahatlama ve sorularına yanıt bulmalarının bir yolu olduğunu anımsatmaktadır.⁶

Beşerî ilerlemenin, özgürlüğün gelişimine bağlı olduğunu ilk ifade edenlerin başında Alman filozof Hegel gelmektedir. Benzer şekilde evreninin sürekli bir ilerleme ve evrimsel değişim sürecinde olduğunu anlatan Darwinist yaklaşım, aynı zamanda “insanlığın geçmişinin karmaşık kayıtlarından” nasıl kurtulacağı ve nasıl “ayıklanacağı” sorununu da beraberinde getirmiştir. Bu görevi üstlenen Avrupalı tarihçiler kaynakları mukayese etme ve eleştirme konusunda bilimsel yöntemler geliştirmiştir.⁷

Modernleşme kavramını farklı bir bakış açısı ile tanımlayan bir diğer görüşe göre modern uygarlık paradigması ile ifade edilen yaklaşım günümüzde bir bunalımın eşliğindedir. Zira bölgesel ve etnik milliyetçiliğin ürettiği çatışmalar toplumsal istikrarsızlığa neden olmaktadır. Modernliğin ortaya koyduğu tekil ulus anlayışına bağlı homojen kültür ve kimlikler diğer kültür ve gelenekleri çağ dışı olarak nitelendirirken modern uygarlık olarak ifade edilen paradigma, yerini küresel uygarlık paradigmasına bırakmaktadır.⁸

4 “Aydınlanmacılar din ile yollarını ayırmayı, dinin belirleyici rolünü kurumlardan ayırttırmayı ve bireysel düzeye indirgemeyi; kiliseyi kendi alanı içine hapsedmeyi düşünür. Zira aydınlanma felsefesindeki genel bakış açısı dinin kurumsal işleyişinin toplumsal mutsuzluğun ana nedenlerinden biri olduğu şeklindedir. Aydınlanma felsefesinde de modernizmde de her şey bir ilkeye bağlanmak istenir, uzmanlık ön plana çıkarılır. Çünkü akıl için yol birdir. Modern olan kiliseye karşımaz, kiliseyi de kendine karşıtırmaz: Sezar’ın hakkı Sezar’a, devletin hakkı devletedir.” Hilmi Uçan, “Modernizm/Postmodernizm ve J. Derrida’nın Yapısökümcü Okuma ve Anlamlandırma Önerisi”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2009, c. 4, sy. 8, s. 2286.

5 H. Uçan, “Modernizm/Postmodernizm ve J. Derrida’nın Yapısökümcü Okuma ve Anlamlandırma Önerisi”, s. 2287.

6 Antony Giddens, *Sosyoloji*, İstanbul: Kırmızı Yayınları 2008, s. 617.

7 William McNeil, *Avrupa Tarihinin Oluşumu*, çev. Yusuf Kaplan, İstanbul: Külliyat Yayınları 2011, s. 11.

8 Ergün Yıldırım, “Uluslararası İlişkilerde Düzen Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 52.

Modernleşmenin kavramsal içeriğine kısaca değindikten sonra modern yaklaşımların tarih alanındaki yansımalarına bakıldığında farklı bakış açıları geliştirdiğini görmekteyiz. Modern tarih felsefesi yaklaşımları geçmişi yorumlama, anlatsal bir özerklik ortaya koyma konusunda fikrî temeller oluşturmuştur. Tarih felsefesinin amacı “geçmişte olup biten olayları sorgulama” ve “olayların nedenlerini araştırma” şeklinde tarif edilmiştir. Modern bilimsel teoriler ile oluşturulan tarihsel veriler de yeni yaklaşımlar geliştirilmesini sağlamıştır. Bu bağlamda modern dönem tarih kurmacılığında öne çıkan birkaç teoriyi zikretmek gerekir. Bunlar; Marksist yaklaşım, Modernleşme Okulu, Yeni Ekonomik Tarih, Yeni Kültürel Tarih şeklinde örneklendirilebilir.⁹

Tarih kurmacılığının önemli örneklerinden biri sayılan Marksist yaklaşım, sınıf sömürsü teorisini vurgulayan teorik bir zemin oluşturmaktadır. Marksist bakış açısı egemenlik ilkesi yerine ekonomik yönden egemen sınıfı öne çıkarırken hukukî öznelerin yerine de ekonomik özneleri koymaktadır. Diğer yandan 1970’lere gelindiğinde antropolojiye dikkat çeken bir başka anlayışın ortaya çıktığı görülmektedir. Bunların dışında alternatif yaklaşımlardan olan Modernleşme Okulu, karşılaştırmalı tarih için model oluşturmanın faydalarını vurgulamıştır. Ayrıca 1960’ların ve 1970’lerin Yeni Ekonomik Tarih modelleri nicelik üzerinde dururken Yeni Kültürel Tarih yaklaşımları ise antropoloji ve edebiyat eleştirisi teorisini kullanarak postyapısalcı-yapısökümcü bir tarih anlayışını önermiştir.¹⁰

Avrupa’da tarih yazımı konusunda başta Ranke¹¹ olmak üzere birçok düşünür modern tarih yazıcılığının çerçevesini oluşturmuştur. Fransız milliyetçi düşünceden ilhamla Avrupa’da yayılan düşünce akımı tarih yazımında etkisini arttırırken dünyanın egemen güçleri tarafından sürekli sömürgeleştirilmeye çalışılan İran gibi bir ülkede, aydınların bu duruma kayıtsız kalması mümkün değildi. Bu anlamda söz konusu fikrî akım, İran’da aydınlar için milliyetçi tarih yazımının oluşmasında yol gösterici bir niteliğe sahip olmuştur.

Pozitivizmin etkisiyle Batı’da başlayıp sonra da Doğu’nun entelektüelleri arasında yayılan fikirler çerçevesinde İran’da ilk eserler neşredilmiştir. Modern İran aydını tarafından metodolojik olarak bilimsel yöntemlerle ortaya konulan eserler, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaleme alınmıştır.

9 Alun Munslow, *Tarihin Yapısökümü*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları 2000, s. 21.

10 Alun Munslow, *Tarihin Yapısökümü*, s. 22.

11 XIX. yüzyıl Alman tarihçisi Leopold von Ranke (1795-1886), modern tarih yazımının öncü isimlerindenidir. Eleştirel tarih anlayışı ekseninde tarihi olayların her yönden incelenmesi ve olayların birbirleri arasındaki ilişkilerin tasvir edilmesi üzerinde durmuştur. Ranke, tarihi vesikalardan olayların yeniden tasvirinin mümkün olacağını söyleyerek tarih metodunun temellerini atmıştır. Tarihin derinliklerine inerek karanlıkta kalan yönleri aydınlatan esaslı bir çalışma ortaya koymuştur (Cemil Ziya Şanbey, “Leopold Von Ranke Tarihçilere Yol Gösteren Bir Tarih Üstadı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1960, c. 17, sy. 3-4, s. 273-289).

Dolayısıyla bilimsel yöntemler kullanılarak yapılan çalışmalar, XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında artmaya başlamıştır. Bu anlamda İran'dan Avrupa'ya giden öğrencilerin bilimsel veriler ışığında ortaya koydukları çalışmalar, İran'da tarih yazıcılığının gelişimine ivme kazandırmıştır. Kısacası İran tarih yazımının Batılı akımlar olan romantizm, pozitivizm ve Alman idealizmiyle bütünleşen bir tarihselcilik anlayışına sahip olduğunu söyleyebiliriz. İran tarihçiliğini etkileyen Batı düşünce akımları arasında romantizmin etkisi büyüktür. Modern dönemde özellikle Pers ve Sâsânî dönemine yoğun bir ilgi gösterilmiş; tarih yazıcılığı, milliyetçi anlayışın kök salması konusunda işlevsel bir rol üstlenmiştir. Aynı zamanda bir kimlik inşa süreci olan bu Avrupa merkezli tarihselci yaklaşım, pozitivizmin bilim yapma yöntemlerini uygulayarak tarih yazmanın gerekliliğine vurgu yapmıştır.¹²

Neticede modern İran tarihçiliğinin Batı düşüncesi etkisinde geliştiği bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla Avrupa'ya ait olan düşünce ve değerlerin İran aydını üzerinde de derin etkileri olmuştur. İranlıların yaşantısında önemli bir yer edinen milliyetçi düşünce aynı zamanda bir medeniyet üstünlüğü algısını pekiştirmiştir. Pers İmparatorluğu'nun güçlü tarihî rolü İran toplumu için modernleşme adına önemli bir itici güç hâline gelmiştir.¹³

İran'da Modernleşme Hamleleri ve Modern Milliyetçi Tarih Yazıcılığının Gelişimi

Modern dönemde meydana gelen siyasî gelişmeler, geçen iki yüzyıl içerisinde İran'ın Türkiye'ye benzer tecrübeler yaşamış bir devlet olduğunun kanıtıdır. XX. yüzyılın hemen başında yaşanan meşrutiyet adımları, darbeler, siyasî değişim ve dönüşümler benzer nitelikler arz etmektedir. Batı'dan yükselen fikir akımlarının etkisindeki aydınların ve devlet idaresini elinde bulduran seçkinlerin ürettikleri politikalar da yine bu minvalde değerlendirmeye tabi tutulabilir. Bu dönemde İslâmî bir kimlik altında modernleşme yerine laik ve milliyetçi düşünceler, entelektüellerin sıklıkla ifade ettikleri argümanlar hâline dönüşmüştür. Aslında milliyetçi söylem üst bir fikir olmaktan öte, içinde bulunulan kuşatılmışlığı aşmanın yolu ve yöntemi olarak görülmüştür. 1900'lerin başında başta Osmanlı'da olmak üzere İslâm dünyasının hemen her beldesinde İslâm medeniyetinin modernizasyonuna dönük düşünceler artmaya başlamıştır. Aydınların zihnindeki yeni siyasal tercihler de bu zemin-

12 Rızâ Bigdelo, "Milliyetçi Tarihyazımı ve Modern İran Devletinin Oluşumu", *İran'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, ed. Serhan Afacan- Şefaattin Deniz Abdülkadir Macit, İstanbul: İlem Yayınları 2021, s. 483.

13 Fîrûz Kazemzadeh, "Iranian Historiography", *Historians of the Middle East*, ed. Bernard Lewis-P. M. Holt, Oxford: Oxford University Press 1962, s. 431.

de gelişim göstermiştir. Sömürge güçlerinin dayattıklarına karşı oluşan tavır, Batılı eğitiminin etkisiyle milliyetçiliğin daha yoğun tercih edilen bir doktrin olmasına neden olmuştur.¹⁴

Lapidus'a göre "İslâm reformculuğu; ulemanın, kabile ve kent cemaatleri ile Müslüman toplumların geleneksel yapılarının dönüşümüne ve Avrupalıların siyasal, ekonomik ve kültürel hâkimiyet tehditlerine karşı siyasal ve ahlaki bir tepkiydi". Bununla birlikte İslâm dünyasının içinde bulunduğu dâhili şartlar da bu tepkinin sebepleri arasındaydı. Tepkilerin siyasal bir direniş dönüşmesi her toplumda sosyal yapının çeşitliliği ölçüsünde farklı cereyan etti. İran'da devlet ve din seçkinleri arasında İran ulusal kimliği, ekonomik kalkınma politikaları ve dış ilişkiler konusunda çatışmalar meydana geldi. Hükûmetteki seçkinlerle yabancı iş adamları arasındaki çıkar ilişkileri devletin modernleşmesini sınırladı. Diğer taraftan bu ilişkiler İranlı tüccar ve zanaatçı sınıfının çıkarları ile ulemanın geleneksel ve kültürel değerlerine zarar vermekteydi.¹⁵

Kaçarlar döneminde başlayan modernleşme hamlesi Pehleviler eliyle güçlü bir şekilde sürdürülmüştür. Dolayısıyla Kaçarlar dönemi bilimde, kültürde ve sanatta bir geçiş dönemidir. Tarih yazıcılığı açısından bakıldığında modernleşme hamlelerinin yoğunlaştığı, bilimsel yöntemler kullanılarak neşredilen eserlerin ortaya çıkmaya başladığı bir gelişim evresi olarak görülmektedir. Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi, telgrafın gelişi, matbaanın kurulması, Avrupalı hocaların eğitim faaliyetlerinde yer aldığı Dârülfünun'un açılması, ilk gazetenin yayımlanması ve Fransızca başta olmak üzere yabancı dillerden yapılan tercüme gibi birçok faaliyet bu gelişmeyi hızlandırmıştır.¹⁶

İran'ın modernleşme hamlesi Osmanlı'da olduğu gibi savunma modernizasyonu ile başlamıştır. Savunma alanında yürütülen modernleşme hamleleri İran-Rus savaşlarında alınan mağlubiyetlerin ardından hız kazanmıştır. Bu olumsuz gelişmeler ordunun zayıflığını gün yüzüne çıkarmış, bu alanda yenileşme faaliyetlerini zarurî hâle getirmişti. Zira tarihsel veriler, Birinci (1804-1813) ve İkinci (1826-1828) Rus savaşlarının Kaçar Hânedanı için ciddi bir hezimet olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Rusya'yla yapılan savaşların sonunda 1813'te Gülistan, 1828'de ise Türkmençay antlaşmaları imzalanmış ancak askerî başarısızlığın etkileri uzun yıllar devam etmiştir. Neticede bu sürecin ardından dönemin Kaçar hânedanı veliahtı Abbâs Mîrzâ'nın girişimiyle ordunun modernize edilmesi için girişimde bulunulmuş ve bu yönde önemli adımlar atılmıştır.¹⁷

14 Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumlari Tarihi (Cilt 2)*, çev. Yasin-Mevlûde Aktay, İstanbul: İletişim Yayınları 2010, s. 22.

15 Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumlari Tarihi (Cilt 2)*, s. 29-30.

16 Rıza Kurtuluş, "Kaçarlar: Kültür ve Medeniyet", *DİA*, c. 24, s. 53.

17 Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, çev. Dilek Şendil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayın-

Abbâs Mîrzâ'nın yaptığı ilk çalışmalardan biri yurt dışına öğrenci göndermekti. Yurt dışına gönderilen öğrenciler ülkelerine döndüklerinde saray çevresinde belli makamları işgal eden bürokratlar olarak görev almışlardır. Bu dönemde dinî gelenekten kopuş ve hatta laik anlayışın modern bir toplum için gerekli olduğu yönünde düşünceler ifade edilmeye başlanmıştır. Aynı zamanda halktan kopuk olan bu düşünceler, halka rağmen Batılılaşma anlayışını öne çıkarmıştır.¹⁸

Abbâs Mîrzâ'dan sonra Nâsîrüddin Şâh dönemi İran'da meşrutî hareketin başladığı dönem olarak nitelendirilmektedir. Yönetim sisteminin merkezileştirilerek Adâlet Bakanlığı bünyesinde toplanması, dönemin sadrazamlarından Mîrzâ Hüseyin Han (Müşîrî'd-Devle) zamanında gerçekleşmiştir. Bu dönemde merkezi otorite güçlendirilirken yerel güçlerin etkinliği azaltılmaya çalışılmıştır. Batı ile askerî ve ekonomik ilişkiler artırılmış; ordunun yeniden örgütlenmesi için Avusturya'dan uzmanlar getirilmiştir.¹⁹

Kaçarlar döneminde uygulanan modernleşme hamlelerinin bir diğer önemli başlığı ise eğitimdi. Aslında Batı toplumlarının eğitim anlayışından hareketle oluşturulan modern eğitim sistemi, değişim ve dönüşümün ilk adımlarından biriydi. Eğitim sistemindeki bu dönüşüm ekonomik ve siyasî gelişmelerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Modernleşme hedefi doğrultusunda ilk defa Nâsîrüddin Şâh döneminde 1860'da Mîrzâ Hüseyin Han Sipahsalar'ın başvekilliğinde Bilim Vekâleti kurulmuştur. Bu bakanlığın ismi zaman içerisinde Eğitim Bakanlığı (Vezâret-i Amûzeş ve Perveriş) şekline dönüşmüştür. Nâsîrüddin Şâh döneminde başlayan modern eğitim hamlesi Mîrzâ Ali Han (Emin'ud-Devle) tarafından yeni okullar açılarak sürecin devamı sağlanmıştır.²⁰

Kaçar Devleti'nde modernleşmenin gerekliliğini ısrarla vurgulayan bir başka isim ise Emîr Kebîr olarak bilinen Mîrzâ Tâki Han'dı. Emîr Kebîr, modern İran tarihinin en yetenekli devlet adamlarından biriydi. Yaklaşık üç yıl süren sadrazamlığı döneminde İran'da gelişim ve dönüşümün önünü açtı. 1851 yılında Tahran'da tıp, mühendislik, madencilik ve askerî bilimler alanında eğitimin verildiği Dârülfünun onun çabaları sonucunda açıldı. Bu eğitim kurumlarında öncelikli amaç orduya subay yetiştirmek olsa da Avrupa'dan alınan bilgi ile entelektüel birikimin oluşmasına katkıda bulundu.²¹

ları 2014, s. 52.

18 Celal Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme: Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)*, Ankara: Phoenix Yayınevi 2011, s. 64.

19 Alev Erkilet Başer, *Ortadoğu'da Modernleşme ve İslâmî Hareketler*, İstanbul: Yöneliş Yayınları 2000, s. 320-322.

20 Şâhruh Ahavi, *İran'da Din ve Siyaset*, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul: Yöneliş Yayınları 1990, s. 75-76.

21 John H. Lorentz, "Iran's Great Reformer of the Nineteenth Century: An Analysis of Amîr Kabîr's Reforms", *Iranian Studies*, Taylor & Francis 1971, c. 4, sy. 2/3, s. 85-103.

Yeni bir kültür kurumu olarak Dârülfünun'un İran toplumu nezdinde önemli tesirleri olduğu açıktır. Nitekim bilginin niceliğinden çok niteliğinin önemi- ne binaen modern eğitim yöntemlerinin uygulandığı yeni bir bilgi aktarım kurumu olarak yapılandırıldı. Ayrıca Dârülfünun'da mütercim ve öğrencilerin desteğiyle yayımlanan eserler, Batı kaynaklı bilgilerin toplumun orta sınıfına ulaşmasını sağlayarak yenedünyanın kapılarını açmıştır. Öte yandan askerler, derebeyleri ve hânedana mensup kişilerin çocuklarından oluşan yüksek tahsilli yeni bir zümrenin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Neticede bu yeni nesil, aydınlanma fikrinden hareketle çağdaşlaşma ve ilerlemenin önemi üzerinde durarak sosyal ve siyasal değişimin öncülüğünü yapmıştır.²²

Şüphesiz yurt dışında bulunan birçok devlet ve ilim adamının siyasî yazıları da İran'da meydana gelen modernleşme süreci üzerinde etkili olmuştur. Özellikle hukuk ve adalet alanında reform yapılması yönünde çalışmalar yürüten devlet adamı Nazımüddeve Melkum Han, liberal görüşleriyle Mîrzâ Yûsuf Han Müsteşarüddeve, uzun süre bulunduğu Rusya'nın etkisinde kalan ve Tâlibof diye bilinen Mîrzâ Abdurrahman Tebrîzî ve Cemaleddin-i Afgânî gibi isimlerin faaliyetleri öne çıkmıştır. Öte yandan bu dönemde Nâsîrüddin Şâh'ın kraliyet yayın dairesini kurması tarih, coğrafya ve edebiyat alanında birçok ilim adamının bir araya gelmesini sağlamıştır. Daire, *Mir'atu'l-buldan*, *Muntazam-ı Nâsirî* ve *Matla'u 'ş-şems* gibi çalışmalar ortaya koymuştur.²³

İran'da söz konusu değişim süreci içerisinde özellikle tercüme ve yayımların sayısının arttığı görülmektedir. Ayrıca bu dönemde tarih, felsefe ve dinle ilgili kitapların yazım ve yayımında ciddi bir mesafe katedilmiştir. Fransız roman ve tiyatro eserlerinden esinlenerek yazılan kitaplar ve çıkarılan gazeteler modernleşme serüveninin temelini oluşturmuştur. Nitekim 1900'lerin başında çıkarılan *Kanun*, *Ahtar*, *Kablu'l-Metin* ve *Süreyya* adlı gazetelerin modernleşme sürecinde etkileri olmuştur.²⁴

Kaçar döneminin sonuna yaklaşırken Batı'ya eğitim için gönderilen aydınlar, gelişmenin ve ilerlemenin yegâne yolunun İran kültürünü yok etmeden tam bir Batılılaşma ile mümkün olduğunu ısrarla vurgulamışlardır. Ayrıca basıcı rejimin sona ermesi ve bir tür anayasal hükümet ya da cumhuriyet benzeri bir yapının kurulmasını gerekli görmüşlerdir. Bu dönemin önemli isimleri arasında Mîrzâ Feth Ali Ahundzâde (1812-1878), Mîrzâ Ağa Han Kirmânî (1854-1896), Celâleddîn Mîrzâ, Mîrzâ Abdurrahîm Tâlibof Tebrîzî (1834-1911), Mîrzâ Melkum Han (1833-1908), Seyyid Hasan Takîzâde (1878-1970) gelmektedir. Bunların dışında Keyarnorî, Abdulsamed Kambahş, Keşaverz, Bozorgi Alevî, Halil Melikî, Celâl Al Ahmed, Enver Khameî, Farhî (şair),

22 Feridun Âdemiyet, *Emîr-i Kebîr ve İran*, Tahran: Çâphâne-yi Harezmi 1362/1983, s. 354-355.

23 Rıza Kurtuluş, "Kaçarlar: Kültür ve Medeniyet", s. 54.

24 A. E. Başer, *Ortadoğu'da Modernleşme ve İslâmî Hareketler*, s. 323.

Takî Arranî gibi sanatçı ve düşünürler gelişim ve aydınlanma yolunda fikir üreten sol görüşlü entelektüeller olarak öne çıkmaktadır.²⁵

Modern dönemde milliyetçi tarih yazıcılığının önünü açan siyasî anlayış, aynı zamanda modern devletin ideolojisini besleyen fırsat alanları da sunmaktaydı. Bu anlayışla Mîrzâ Feth Ali Ahundzâde, Mîrzâ Ağa Han Kirmânî, Celâleddîn Mîrzâ gibi düşünürler milliyetçi tarih yazıcılığının temellerini atmıştır. Zira modern dönem düşünürleri milliyetçi söylem etrafında oluşturulacak tarih ilminin millete tarih şuurunu kazandırarak mensubiyet bağını güçlendirmesinin yanında geleceğin inşasındaki etkisinin de farkındaydılar. Bununla birlikte İran milliyetçi tarih yazımında İslâm'ın temsili sorununu yeniden ele almaya ihtiyaç olduğunu belirtmişlerdir. Ancak İslâm öncesi tarihi yüceltme anlayışı, İslâm'ı olumsuz görme eğilimini ortaya koymaktadır. Mîrzâ Feth Ali Ahundzâde ve Mîrzâ Ağa Han Kirmânî gibi XIX. yüzyıl İranlı entelektüelleri bu tür farklı görüşleri açıkça dile getirmişlerdir.²⁶ İranlı düşünürler İran'da İslâm öncesi dönemi “aydınlık çağlar” olarak nitelendirip yüceltmişlerdir. Mîrzâ Ağa Han Kirmânî bu düşünceye ilave olarak Müslümanların İran'ı fethetmesi ile beraber çaresizliğin kapılarının aralandığını belirterek İslâmiyet öncesi İran medeniyet yapısına işaret etmiştir. İran'da modern milliyetçi düşüncenin öncülüğünü yapan Mîrzâ Feth Ali Ahundzâde ise Arap istilâsı öncesinde İran'daki Pers krallıkları dönemlerinde İran ulusunun refah içerisinde yaşayan bir toplum olduğunu açıkça vurgulamıştır.²⁷

Bu dönemde aydınlar arasında İran'ın antik medeniyetinin ve kültürünün yok olmasından Arapları sorumlu tutma anlayışı Ahundzâde ile başlamıştır. Sonrasında özellikle Pehlevîler döneminde temel söylemlerden biri hâline dönüşmüştür.²⁸ Ahundzâde, İran'da yaşanan talihsizliğin müsebbibi olarak Arapları göstermiştir. Arap düşmanlığına kadar giden söylemler “medeniyetsiz, açgözlü, cahil” şeklinde ifade edilen algısal bir dil üzerinden kurgulanmıştır. Ötekileştirilen Arap söylemi dil üzerinden pekiştirilmiştir. İran milliyetçileri Fars dilinin yerine Arapların zor öğrenilen dilinin kullanıldığına dikkat çekmişlerdir. Arap yazısını İran'ın helak sebebi olarak gören Ahundzâde, zorla dayatılan bu “köhne” ve “kirli” yazıdan İran ulusunu kurtarmak gerektiğini açıkça beyan etmiştir. İranlı düşünürler Arap dili yerine Fars dilinin sadeleştirilerek millî kimliğin inşası için gerekli bir unsur olarak kullanılabileceğini

25 Ferîd Dilmakanî, “Zarurethâ-yi Siyâsetgüzerî-yi Huvviyet-i Millî ez Dide-yi Rûşenfikrân-i İrânî”, *Faslnâme-yi Siyâset*, 1395/2016, c. 3, sy. 12, s. 29.

26 Kamran Scott-Afshin Marashi (Eds), *Rethinking Iranian Nationalism and Modernity*, University of Texas Press 2014, s. 205-206.

27 Nikki Keddie-Rudi Mathee (Eds), *Iran and the Surrounding World: Interactions in Culture and Cultural Politics*, Seattle: University of Washington Press 2002, s. 165.

28 Rızâ Bigdelo, “Milliyetçi Tarih yazımı ve Modern İran Devletinin Oluşumu”, *İran'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, s. 480.

vurgulamışlardır. Kirmânî'nin, "her ulusun gücü dillerinin gücüne bağlıdır" argümanı milliyetçilerin kullandığı bir retorik hâline gelmiştir.²⁹

Öte yandan Melkum Han da Müslüman toplulukların geri kalmışlığının ve cahilliğinin sebebi olarak alfabeyi göstermiştir. Bu iki düşünürün söylemlerinde nefrete varan bir dil kullanmaları ibret verici düzeydedir. Modern İran aydınının yaşadığı savrulmalar ve modernitenin büyüü altında sömürü düzenlerine duyulan hayranlıklar bir acizyet ifadesi olarak ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyılda Mehdî Kuli Han Hidâyet, Hasan Takizâde, Alî Ekber Dehhodâ, Mîrzâ Cihangir Şîrâzî gibi meşrutiyetçi isimler de dilin yeniden şekillendirilmesi ve tarihin yeniden yapılandırılması yönünde fikir beyan etmişlerdir. Neticede İran'ın anavatan ve anadil etrafında bütünlleştirilmesi ve meşrutî bir düzen tesis edilmesi anlayışı savunulurken millî ruhun canlandırılması söylemi, en önemli meşrutiyetçi söylemlerden biri olarak öne çıkmıştır.³⁰ Bununla birlikte Kaçarlar döneminde Batılılaşmanın etkisiyle yeni düşünsel yaklaşımlar farklı alanlarda etkisini sürdürmüştür. Bu dönemde İskender Bey Münşî ve Mîrzâ Mehdî Hân Esterâbâdî'nin eserlerinden yararlanarak yazılmış olan pek çok eser, Batı düşüncesinin eleştirel bakış açısını yansıtmıştır. Bu yeni tarzın öncüleri arasında Muhammed Hasan Han İ'timâdüsaltana, Celâleddin Mîrzâ, Muhammed Takî Sipehr, Mütercimüssaltana ve Muhammed Hüseyin Furuğî'yi saymak mümkündür. Ayrıca siyasî hâtırat şeklinde yazılan eserlere Abdullah Müstevfî, Emînüddeve, İhtişâmüssaltana, Hâc Seyyâh, Seyyid Ali Muhammed-i Devletâbâdî, Şeyh Hasan-ı Kerbelâî, Seyyid Hasan-ı Müderris, Nâsırülmülük ve Şeyh İbrâhîm-i Zencânî'nin hâtıratları örnek gösterilebilir.³¹

Berlin Halkası'nın Modern Tarih Yazıcılığı Üzerindeki Etkisi

Rızâ Şâh dönemi öncesi, inşa edilmeye başlanan milliyetçi söylem, başta tarih yazıcılığı olmak üzere belli merkezler tarafından şekillendirilmeye çalışılmıştır. Bu anlamda İran ulus inşasının fikir altyapısının oluşmasında üç merkez öne çıkmıştır. Berlin merkezli *Kâve* ve *İrânşehr* dergileri ile Tahran merkezli *Âyende* dergilerinde bir araya gelen entelektüel gruplar, milliyet temelli modernleşmenin önemine dikkat çekerek bu söylemin yerleşmesine katkı sağlamışlardır.

Temelde Alman tarih geleneğinden etkilenen İranlı düşünürler, Berlin Halkası adı altında başta milliyetçilik olmak üzere birçok tarihsel düşünce ekolu-

29 Mohamad Tavakoli-Targhi, *Refashioning Iran: Orientalism, Occidentalism and Historiography*, St. Antony's Series, Houndmills: Palgrave 2001, s. 104.

30 Mohamad Tavakoli-Targhi, *Refashioning Iran: Orientalism, Occidentalism and Historiography*, s. 110-112.

31 Osman G. Özgüdenli, "Tarih: İran", *DİA*, c. 40, s. 57.

nün öncüsü olmuşlardır. Gobineau'nun ırkçı söylemlerinin etkisinin de görüldüğü İran tarihçiliği, milliyetçiliğin gelişiminde güçlü bir devletin varlığının, araçsal olarak gerekliliğine vurgu yapmıştır. İran tarihinin pozitivist tarihçilik yöntemleri kullanılarak yeniden yazılması, yeni kurulan rejimin ihtiyaç duyduğu tarih algısını oluşturmak için önemli bir süreçti. Bu düşünce ekolü Avrupa'nın ırksal geçmişi ile bağlantı kurularak yeniden yükselişin ve dirilişin mümkün olacağını savunmuştur.

Berlin, Birinci Dünya Savaşı sırasında İranlıların Rusya ve İngiltere'ye düşmanlığı ve Almanya ile dostlukları nedeniyle İranlıların siyasi ve kültürel faaliyetlerinin odak noktası hâline gelmişti. Berlin'de bir araya gelen İranlı aydınlar *Kâve* ve *Îrânşehr* gibi yayınları neşretmeye başladılar. Berlin'de yaşayan İranlı aydınlar, yayınlarıyla ırk temelli milliyetçiliğin aktarılmasında önemli bir rol oynadılar.³² Bu dönemde İran'ın en önemli entelektüel çevresi hâline gelen Berlin Halkası'nın İran'daki aydınlanma hareketinin oluşumunda etkisi büyük oldu. Aryan ırkının üstünlüğünü Gobineau'nun³³ teorisinden aldılar. Aynı zamanda Rızâ Şâh hükûmetinin güçlü bir şekilde iktidara gelmesi için uygun bir entelektüel arka plan sağladılar ve millî birlik unsurlarını işleyerek bu düşüncelerin bir kısmını yeni hükûmette hayata geçirmeyi başardılar.³⁴

Bu dönemde Almanya'dan İran'a taşınan, popüler milliyetçi düşünceden etkilenen birçok yazar ve fikir adamı öne çıkmaya başlamıştır. Bu düşünürlerden Hüseyin Kâzımzâde, Seyyid Hasan Takîzâde, Rızâzâde Şafak, İbrahim Purdavud, Abbâs İkbâl Âştiyânî, Muhammed Kazvînî, Habibullah Purrazâ, Murteza Müşfik Kâzımî, Kerim Tahirzâde Behzad, Takî Aranî, Muhammad Ali Cemalzâde Kâve ve Ahmed Ferhâd gibi yazarlar farklı mecralarda yöntemlerini ve fikirlerini dile getirmişlerdir. Berlin Halkası'nın bu önemli yazarları kendi bakış açılarını ortaya koyarak ve makaleler yayımlayarak İran'da yaşanacak gelişmeler üzerinde etkili olmuşlardır.³⁵

Tarih ve edebiyat araştırmaları ilk kez *Kâve* dergisinde yayımlanmaya başlandı. Seyyid Hasan Takîzâde, Birinci Dünya Savaşı esnasında İranlıların Rus ve İngilizlerle mücadelesini *Kâve* dergisinde ele aldı. Bu dönemde Takîzâde başta olmak üzere birçok düşünür İran milliyetçiliğini güçlendirmek

32 Rızâ Bigdelo-Serya Morsali, "Bâz-nâme-i Huvvîyetnejâdi der Kitâbhâ-yi Dersi Târîh-i Medâris-i İbtidâi ve Debiristan der Devre-yi Pehlevî-yi Evvel", *Mutâlaât-i Târîh-i Ferheng-i Pejûheşnâme-yi Encümen-i Târîhî*, 1396/2017, c. 9, sy. 34, s. 8.

33 A. Gobineau, *The Inequality of Human Races*, çev. Adrian Collins, London: Heinemann 1915, s. 205-212.

34 Fatemeh Rızâyî-Muhammed Taki Muhtarı, "Tesir-i Halke-yi Berlin ber Rûşenfikrân-i Millîgerayi-yi Asr-i Rızâ Şâh", *Târîh-i Îrân*, 1393/2014, c. 28, s. 103.

35 Fatemeh Rızâyî-Muhammed Taki Muhtarı, "Tesir-i Halke-yi Berlin ber Rûşenfikrân-i Millîgerayi-yi Asr-i Rızâ Şâh", s. 105.

adına Pan-Farsist temaları desteklemeyi, ulusun davasını ilerletmeyi ve eski Pers krallarının hatırasını yeniden canlandırmayı amaç edinmişlerdi. Özellikle Seyyid Hasan Takîzâde'nin editörlüğünde Berlin'de yayımlanan *Kâve* dergisi, İran merkezî hükûmetinin pasifliğine karşı milliyetçi faaliyetleri desteklemek için İslâm öncesi sembolleri kullanmaktaydı.³⁶ Siyaset ve edebiyat dergisi *Kâve*'yi yayımlayanlar arasında o dönemin genç yazarları olan Mîrzâ Muhammed Han Kazvînî, Hüseyin Kâzımzâde, Seyyid Muhammed Ali Cemalzâde ve İbrahim Purdâvud da vardı. *Kâve*'den bir süre sonra da Berlin'de *Îrânşehr* dergisi Hüseyin Kâzımzâde tarafından yayımlanmaya başlandı. Bu iki yayın o dönemin bilinen ve gözde dergileriydi. Kâzımzâde'nin savunduğu *Îrânşehr* düşüncesinde de temel amaç; eski İran kimliğinin İslâmî döneme taşınması ve öne çıkarılmasıydı.

Kıscacası bu dönemde *Kâve*, *Îrânşehr* ve *Âyende* gibi dergilerde yayımlanan yazılar, İranlı entelektüel ve yazarların yaklaşımını belirleme hususunda önemli kaynaklar hâline gelmişti. Bu yayınlar, İran'da merkezi bir hükûmetin kurulması ve millî birliğin sağlanması; Avrupa medeniyetinin teşvik edilmesi, dinî taassuplar ve geri kalmışlığın göstergesi olan geleneklerle mücadele edilmesi gibi konularda yeni fikirleri teşvik etmekteydi.³⁷ Örneğin *Kâve* dergisinde modernizmin yanı sıra İran'ın millî birliğinin ve millî dilinin (Farsçanın) korunmasına, İran'ın eski millî gelenek ve göreneklerinin yeniden ihya edilmesine yönelik konular işlenmiştir. Benzer şekilde *Îrânşehr* dergisi de toplam 236 makale dizisinden 30'unu İslâm öncesi İran ve kavmiyetçiliğin zararları konularına ayırırken diğer makale konularını ise Arap düşmanlığı, İranlılık ruhunu canlandırma ve İran ırkına üstünlük atfetme gibi meselelere vakfetmiştir. *Âyende* dergisinde yayımlanan makalelerde ise İran'ın binlerce yıllık antik mirasının ve Fars edebiyatının belagatli hazinesinin İran ulusu için bir gurur kaynağı olduğu vurgulanmıştır.³⁸

Bu dönemde yayımlanan dergilerin yanı sıra İran'da yaşayan yazar ve ediplerin neşrettiği tarih ve edebiyat dergilerinin sayısında da önemli bir artış gözlenmiştir. Yûsuf İ'tisam'ül-Mülk, *Bahar* dergisinin; Ebû'l Hasan Furuğî, *Furuğ-i Terbiyet* dergisinin; Hasan Vahid, *Armağan* dergisinin; Meliküşşuara Bahar, *Dânişkede* ve *Novbahâr-i Heftegî* dergilerinin yönetimini üstlenmişlerdi. Bu dergiler 1306/1928 yılına kadar Tahran'da yayımlanmaya devam edilmiştir. İran tarihi ve edebiyatıyla ilgili araştırma makaleleri bu dergilerde

36 Firoozeh Kashani-Sabet, "Cultures of Iranianess: The Evolving Polemic of Iranian Nationalism", s. 169.

37 Majid Ostovar, "Nakş-i Rûşenfikrân-i Îrânî der Hemsosazi-yi Îrân-i Bâstân ve Tecdid der Asr-i Rızâ Şâh", *Rahyafihâ-yi Siyâsî ve Beynelmilelî*, 1390/2011, c. 27, s. 130.

38 Ali Asgar Bigdeli-Sepide Afşâr Rızâî- Mehdi Gülcân-Alirzâ Alisûfi, "Rızâ Şah ve Proje-yi Târih-nevîsî-yi Nasyonalistî der İran", *Câmeaşînâsî-yi Târih*, Tahran 2018, s. 44-47.

yayımlanıp basılmıştı. İran'ın tanınan pek çok edebiyatçı ve yazarların araştırmaları da bu yayınlar sayesinde kendisine yer bulmuştu.³⁹

Şüphesiz ki Berlin Halkası'nı oluşturan düşünürlerin farklı dergilerde neşrettiği makaleler ve yazılar belli teorik çizgilere sahipti. Bu manada aşağıda yer verilen yazarlar ve ortaya koydukları teorilerin milliyetçi düşüncenin yerleşmesine yardımcı olan argümanlar ürettiklerini söylemek yanlış olmaz.

Takizâde: Millî Birlik Teorisi

Pehlevî döneminin öncü yazarları arasında yer alan Seyyid Hasan Takizâde (1878–1969), orijinal araştırmalar, analitik beceriler ve uluslararası tanınırlık açısından en göze çarpan isimlerin başında gelmektedir. Tarih alanında yaptığı çalışmalar sınırlı olsa da akademik araştırmalara verdiği destek İranlı yazarlar için önemli bir katkı olmuştur. Kariyeri boyunca aktif siyasetin içinde yer alan yazar, Anayasa Devrimi'nin önde gelen liderlerinden biri ve seçkin bir devlet adamı olarak tanınmıştır.⁴⁰

Meşrutiyetçi bir aktivist, bilgin ve devlet adamı olan Seyyid Hasan Takizâde, tarih ilmine olan ilgisi nedeniyle zaman içerisinde önemli bir bilgi birikimine sahip yazarlardan biri olmuştur. Başta Almanya ve İngiltere olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerinde yaşamış, eğitim görmüş ve çalışmış biri olarak, Avrupa'daki bilimsel yaklaşımların ve standartların İran'da öğretilmesi ve uygulanması için önemli bir rol üstlendi.⁴¹

Seyyid Hasan Takizâde, I. Dünya Savaşı ve İran'daki karışıklık sırasında *Kâve* dergisini çıkarmış ve Berlin Halkası'nın entelektüel rehberi olmuştur. İran'ın efsanevî kahramanı *Kâve*'nin isminin seçilmesi ve *Kâve* ayaklanmasının bir resminin derginin ön sayfasında yayımlanması, Takizâde ve destekçilerinin millî birlik meselesine bakış açısını ifade etmekteydi. Takizâde, derginin yayımlanmasındaki amacın İran milletinin tüm mensuplarını bilgilendirmek olduğunu belirtmiştir. Dergide geçen “maalesef İran'da yeni bir Ferîdun⁴² çıkmadı; ancak İran'ın düşmanlara karşı mücadelesinde ulusun kendi öz varlığı yeterlidir” sözleri İran'ı askerî parçalanma ve işgalden kurtaracak millî bilincin uyandırılmasına dönük çabanın ifadesi olmuştur. Takizâde, İran'ın ulusal birliğini İran ırkının gurur duyulacak tarihine dayandırmış ve bir milliyetçi siyasî kimlik modeli sunarak, sonraki dönemde bu kavramın geliştirilmesine

39 İrec Afşar, *Râhnemâ-yi Tahkikât-i İrânî*, Tahran: Çâphâne-yi Behmen 1349/1972, s. 126.

40 Homa Katouzian, “Sayyed Hasan Taqizadeh: Three Lives in a Lifetime”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Duke University Press 2012, s. 195-213.

41 Fakhreddin Azimî, “Historiography in the Pahlavi Era”, *A History of Persian Literature*, Volume X: Persian Historiography, ed. Charles Melville, London: I. B. Tauris 2012, s. 415.

42 “İran milli destan kahramanı” (Tahsin Yazıcı, “Ferîdun”, *DİA*, c. 12, s. 396).

katkı sunmuştur. Bununla birlikte, Berlin Halkası öncü bir aydın grubu olarak, İran'da millî birliğin sağlanmasında aydınların rolüne vurgu yaparken İran toplumunun mevcut koşullarına göre modernleşme önerisinde bulunmuştur.⁴³

Kâve dergisinde yayımlanan makalelerde, İran'da millî bir ordunun kurulması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Faaliyetinin beşinci yılından itibaren Avrupa medeniyetinin kabulü ve teşvik edilme yöntemine vurgu yapan *Kâve*, İran'ın milliyetini ve millî birliğini korumayı ve Fars dilini yaymayı en önemli görevlerden biri olarak adanmıştır. İlk parlamentonun meşrutiyetçilerinden ve o yılların önemli entelektüel isimlerinden biri olan Seyyid Hasan Takîzâde, ayrıca gelişimin önünde engel olarak duran birçok alanda değişimin gerekliliğini savunmuştur.⁴⁴

Kâzımzâde Îrânşehr: İranlılık Düşüncesi

Îrânşehr dergisinin yayımlanmasının ardından *Îrânşehr* adını kendi adına ekleyen Hüseyin Kâzımzâde, İran'ın millî birlik söyleminin ana teorisyeni olarak kabul edilmektedir. Kâzımzâde, çağdaşlarının çoğundan daha fazla pratik fikirler sunmuştur. Millî birlik söylemi onun düşüncesinin ana temalarından biri olmuştur. Yeni nesil aydınlar, o dönemde Almanya'daki ırkçı düşüncelerden esinlenen *Îrânşehr*'deki milliyetçilik fikrinden büyük ölçüde etkilenmiştir.

Hüseyin Kâzımzâde *Îrânşehr*'in sorumluluğu ve editörlüğünde Almanya'da yayımlanan *Îrânşehr* dergisi, ön sayfasında genellikle Persepolis ve Dâryûş'un mezarı gibi eski İran yapılarının resimlerini kullandı. Kâzımzâde *Îrânşehr*, bu dönemde milliyet ve İranlılık düşüncesinin korunarak İranlılara hizmet edilebileceğini vurgulayan birkaç İranlı düşünürden biridir. Kâzımzâde bir makalede, İslâm birliğinin İran'ın yaralarını sarmadığına ve dinin yalnızca kutsal statüsünü kaybetmemesi gereken ilahi bir şey olduğuna inandığını ifade etmekteydi. Öte yandan *Îrânşehr dergisi*, birçok konuda dinamik ve özgür bir İranlılık düşüncesinin ortaya çıkmasının gerekliliğini aşılarmaktaydı. Derginin yazarlarına göre, yeni bir İran'ın inşası, ancak geri kalmışlığın sebebi olan din adamlarını ve devlet adamlarını uzaklaştırmak; millî ruha ve İranlılığa güvenmekle mümkündü. *Îrânşehr*'in makaleleri ve içeriğinde eski İran'ın sembollerine ve eski İran hükümdarlarının idarî yöntemlerine vurgu yapılmaktaydı. Ayrıca Nevruz kutlamaları ve İran tarihi eserleri hakkında bilgilere yer verilmekteydi. Taassuba, din adamlarına ve Arap sömürgeciliğine

43 Ali Bigdeli-Hüseyin Pendâr, "Takîzâde ez Teedidgerâyî ta Ferengi Maabî", *Pejuheşhâ-yi Târihî Dânişkede-yi Edebiyat ve Ulum-i İnsani-Dânişgâh-i İsfahan*, 1392/2013, c. 5, sy. 2, s. 9.

44 Majid Ostovar, "Nakş-i Rüşenfikrân-i İrânî der Hemsosazi-yi İrân-i Bâstân ve Teedid der Asr-i Rızâ Şâh", s. 132.

karşı durarak İran'ın ilerlemesi için çağrıda bulunmaktaydı.⁴⁵

Îrânşehr'de Araplar, İran gelenek ve göreneklerinin ortadan kalkmasının nedeni olarak görülmüştür. Ayrıca dergi, düzenlediği şiir yarışmalarıyla millî duyguların güçlendirilmesine yönelik eserlere yer vermiştir. Nitekim dergide yayımlanan makalelerin birinde geçen şu ifadeler söz konusu düşüncüyü özetler mahiyettedir:

“İran medeniyeti ödünç alınmış bir medeniyet değildir, kendi millî yapılarının ürünüdür. Şimdiye kadar hiçbir devlet İran milletinin aklını, düşüncesini, gençliğini ve inancını zorla ele geçiremedi. Bir İranlı her zaman bir İranlı olarak kaldı ve yine bir İranlı olarak kalacaktır.”⁴⁶

Kâzımzâde, Aryan ırkının dili ve İran kimliğinin önemli bir unsuru olarak Farsçayı öne çıkarmıştır. Fars dilinin, İslâm öncesi İran ile yeniçağ arasındaki bağlantıyı sağladığını vurgulayan yazar, kültürel ve kimlik ayrışmalarını önleyen bir ortak zemin olarak görmüştür. Bu anlayıştan hareketle Fars dilinin korunması ve güçlendirilmesi için *Îrânşehr*'de şiire özel bir alan ayırmıştır. Şiirin millî bir karaktere ve mahiyete sahip olması gerektiğini vurgulamıştır. Firdevsî'yi İran'a canlılık kazandıran duyguların gerçek bir timsali olarak görmüş ve ondan övgüyle bahsetmiştir. Kâzımzâde, İran'ın birliğinin, ilerlemesinin ve bağımsızlığının ırk, din ve dil birliğine bağlı olduğunu belirtmiştir. Irk meselesini öne çıkaran Afşar ve din unsuruna dikkat çeken Kesrevî gibi düşünürler de onu takip ederek Kâzımzâde'nin millî birlik fikrinin boyutlarını genişletmiştir.⁴⁷

Mahmûd Afşar: Ortak Zemin Aryan Irkı

Millî duruşu irksal temele dayandıran Mahmûd Afşar,⁴⁸ Berlin Halkası'nda sunulan millî birlik fikrini geliştirdi. Tahran'da yayımlanan *Âyende* dergisinin

45 Majid Ostovar, “Nakş-i Rûşenfikrân-i Îrânî der Hemsosazi-yi Îrân-i Bâstân ve Tecdid der Asr-i Rızâ Şâh”, s. 135-138.

46 Fatemeh Rızâyî-Muhammed Taki Muhtarî, “Tesir-i Halke-yi Berlin ber Rûşenfikrân-i Millîgerayi-yi Asr-i Rızâ Şâh”, s. 112.

47 Fatemeh Rızâyî-Muhammed Taki Muhtarî, “Tesir-i Halke-yi Berlin ber Rûşenfikrân-i Millîgerayi-yi Asr-i Rızâ Şâh”, s. 113.

48 Mahmud Afşar, 1272/1894'te Yezd şehrinde dünyaya geldi. Amcasıyla ticaret için gittiği Hindistan'da İngilizce öğrendi. On dokuz yaşında öğrenimine devam etmek üzere İsviçre'ye gitti ve yedi yılda lisans ve hukuk doktorasını tamamladı. Lozan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden doktora derecesi aldı. 1300/1922 yılında doktorasını tamamladıktan sonra İran'a dönen Mahmud Afşar Yezdi, başta hukuk olmak üzere farklı alanlarda devletin en üst kademelerinde görev yaptı. Mahmud Afşar Yezdi, aynı zamanda 1922 yılından itibaren basın alanına girdi. 1304/1926 yılında iki yıl (24 sayı) yayımlanan *Âyende* dergisini kurdu. Farklı tarihlerde yayımlanmaya devam eden *Âyende* dergisinin yeni sayıları 1358/1980'de oğlu İrec Afşar tarafından yayımlandı. Mahmud Afşar Yezdi 28 Aralık 1362/1984'te 90 yaşında Tahran'da öldü (<https://library.razavi.ir/literature/fa/48323/%D9%85%D8%AD%D9%85%D9%88%D8%AF%D8%A7%D9%81%D8%B4%D8%A7%D8%B1-%DB%8C%D8%B2%D8%AF%DB%8C>). Erişim tarihi: 19.03.2017).

genel yayın yönetmeni olan Afşar, derginin ilk sayısında, Alman İmparatorluğu'nun ve yeni İtalyan hükümetinin kuruluşunda millî birliğin rolüne değindi. İran'da da benzer bir yapının harekete geçirilmesi gerektiğini açıkladı. Millî birliği, İran'da yaşayan halkın siyasî, ahlakî ve sosyal birliği olarak adlandırdı. İran'daki etnik, dilsel ve dinsel çeşitliliğin farkında olan Afşar, tüm bu çeşitliliği ortak bir zeminde bir araya getirebilecek bir alan aradı. Bu arayışta, Aryan ırkı meselesini ortak zemin olarak belirledi ve "İranlılaştırma" politikasını buna dayandırdı. Ayrıca Afşar, ortak dinin İran'ın millî birliğinde güçlü bir faktör olarak kalıcılığını koruduğu konusunda uyarıda bulundu.⁴⁹

İran'ın bağımsızlığına ve milliyetine yönelik yabancı tehditleri dikkate alan Afşar, İran kimliğini ve ülkesini parçalanma tehlikesinden kurtaracak bir temelde tanımlamaya çalıştı. Ona göre Ruslar, İngilizler, Türkler ve Araplar çeşitli şekillerde İran'da kalıcı olma arayışına girip İran kimliğini ortadan kaldırmaya çalıştılar. Bu ülkeleri ve kabileleri sırasıyla beyaz, mavi, sarı ve yeşil tehlike olarak adlandırdı. Afşar, 1907 anlaşmasını Rus ve İngiliz saldırganlığının en önemli yansıması olarak değerlendirdi. Uygun bir dış politika izleyerek iki devleti durdurmak, Pan-Türkizmin yayılmasını önlemek ve millî birliği güçlendirmek gerektiğini savundu. Ona göre bu politikalar, Fars dilini yaymak ve Aryan ırkının önünü açmak için gereken önlemlerdi. Pan-Türkizm ve Pan-Arabizm'e muhalefet ederek İran'ın birleşmesi anlamında "Pan-İranizm" çağrısında bulundu.

Afşar, Farsça eğitimin yaygınlaşmasını millî birliği oluşturmanın başka bir yolu olarak gördü. Ona göre Fars dilini yayma ve Farsça konuşulmayan bölgelerde eğitimi teşvik etme gibi faaliyetler gerekli olan başlıca uygulamalar arasındaydı. Öte yandan göçebelerin ve farklı etnik grupların Farsça konuşulan bölgelere göç etmeye zorlanması ve güçlerinin azaltılması, her etnik grup için yerel ve özel uygulamaların yasaklanması, demiryolu hatlarının kurulması ve gelişen yollar ile bölgeler arası ulaşımın kolaylaştırılması bu önlemlerden bazılarıydı.⁵⁰

Mahmûd Afşar'ın önerilerinin çoğu Rızâ Şâh hükümetinin "İranlılaştırma" politikası çerçevesinde uygulamaya konuldu. Rızâ Şâh, Batı uygarlığının modernleşme adı altında sunduğu politikaları ülkesinde uygulama çabasına girişirken İran'ın İslâmiyet öncesi görkemine vurgu yaparak milliyetçi duyguyu uyandırmaya çalıştı.⁵¹ Örneğin bu dönemde Ahemeniş ve Sâsânî impa-

49 Fatemeh Rızâyî-Muhammed Taki Muhtarî, "Tesir-i Halke-yi Berlin ber Rûşenfikrân-i Millîgerayi-yi Asr-i Rızâ Şâh", s. 115.

50 Fatemeh Rızâyî-Muhammed Taki Muhtarî, "Tesir-i Halke-yi Berlin ber Rûşenfikrân-i Millîgerayi-yi Asr-i Rızâ Şâh", s. 117.

51 Kamyar Abdi, "Nationalism, Politics and the Development of Archaeology in Iran", *American Journal of Archaeology*, 2001, c. 105, s. 51-76.

ratorluklarının sembolleri olan aslan ve güneş İran bayrağı üzerine çizildi; İslâmiyet'ten önceki Zerdüşť inancı da devlet dini olarak kabul edildi. Ayrıca eski Sâsânîce'den esinlenerek yeni hânedanlığa "Pehlevî" adı verildi.⁵²

Kesrevî: Din Temelinde Millî Bütünlük

1890 yılında Tebriz'de doğan Seyyid Ahmed Kesrevî, 1910'da dinî eğitimi tamamlayarak molla oldu. Ayrıca tarih, coğrafya ve edebiyat gibi birçok alanda da eğitim alarak fikrî gelişimine farklı boyutlar kazandırdı. Kesrevî, XX. yüzyıl İran'ında Batılı fikirlerden etkilenen, kendi kendini eğitmiş, reformcu bir entelektüeldi. Bazı bakanlıklarda görev yaptıktan sonra tarihçi ve yazar kariyerine geri dönen Kesrevî, coğrafya, edebiyat ve filoloji alanlarında eserler verdi. Kesrevî, sosyal eleştiri türünden yazılarını *Peyman* dergisinde yayınladı.⁵³

Seyyid Ahmed Kesrevî, İran'da modern dönemin millî birlik fikrinde ısrar eden önemli bir entelektüeliydi. Kesrevî, aylık çıkan *Peyman* dergisinde millî egemenlik ilkesine ve merkezî bir millî hükümetin kurulmasına yönelik desteğini açıkladı. Kesrevî, millî birliğin önündeki engellerin başında dinsel ve dilsel çeşitlilik ile fikir karmaşasının geldiğini düşünmekteydi.

Kesrevî, İran'daki birliğin önündeki engellerin başında gördüğü dinsel çeşitliliğe özellikle dikkat çekmiştir. Kesrevî'nin amacı İran'da farklı dinlerin varlığından kaynaklanan ideolojik farklılıkları ortadan kaldırmak ve tüm insanları saf bir dinî düşünce etrafında bir araya getirmektir. Kesrevî, inanç boyutundaki farklılıkları gidermek için bir yol bulunması gerektiğini savunmuştur. Din birliğine dayalı millî birlik önerisinin yanında modern İslâm'ın kökeninden uzaklaştığını ve köklü değişikliklere ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir. Bu doğrultuda dinî öğretileri anlayıp açıklayabilmek için mantığın, aklın ve modern bilimin silahlarıyla donatılması gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁴

Kesrevî, İran'daki etnik ve aşiret çeşitliliğine de dikkat çekmiştir. Ona göre İran toprakları birçok dine ev sahipliği yaptığı gibi, aynı zamanda farklı dil ve etnik yapıya sahip grupların yaşadığı bir yerdi. Mahmûd Afşar gibi düşünür-

52 Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, Ankara: İmge Kitabevi 2009, s. 86-87.

53 John H. Lorentz, *Historical Dictionary of Iran*, UK: The Scarecrow Press 2007, s. 160-161.

54 Fakhreddin Azimî, "Historiography in the Pahlavi Era", *A History of Persian Literature*, Volume X: Persian Historiography, s. 392; Modern fikirlerin devrime neden olduğunu iddia eden geleneksel tarihçiler bile, daha sonra, anayasal hareketin (1905-1907) nihai başarısızlığının sebebi olarak "geleneksel", "batıl inançlı", "geri kalmış" ve "okuma yazma bilmeyen" kitleleri göstermiştir. Örneğin, İran Meşrutiyet Tarihi adlı kitabında Kesrevî, modern fikirlerin ülkeyi nasıl "uyandırdığına" dair bir girişle başlar. Kesrevî, yaşamının son yıllarını halkın neden geleneksel düşünceden uzaklaşmadığını, neden yozlaştığını ve neden aydınlanmanın yaşanmadığını açıklayarak geçirdi (Ervand Abrahamian, "The Causes of the Constitutional Revolution in Iran", *International Journal of Middle East Studies*, 1979, c. 10, sy. 3, s. 413).

lerin aksine, milliyetçilik ve vatanseverlikle başlayan ve sonrasında ırkçılığa dönen aşırılığa şiddetle karşı çıkmıştır. Irkların kutsallığının ve üstünlüklerinin olmadığını; ırksal üstünlüğe dayalı fikirleri çatışmaların, düşmanlıkların ve kinin ana nedeni olarak görmüştür. Ancak Kesrevî'nin bu düşüncesi, ırkların ve milletlerin varlığını inkâr etmek anlamı taşımamaktaydı.

Kesrevî, İran'ın bağımsızlığını kaybetme sorunu olduğunu belirtirken ülkenin parçalanmasını önlemek için kitleleri tek din, tek bayrak ve tek dil etrafında toplamayı önermiştir. Yani tek bir din ve tek bir dil etrafında oluşturulacak millî kimlik yapısı, ülkenin birliğinin ve bağımsızlığının teminatı olacaktı.⁵⁵

Netice itibarıyla yukarıda bahse konu olan düşünce akımları öncelikle entelektüeller arasında yayılmaya başladı. Her üç dergide, özellikle de *Kâve* dergisinde, İranlıların zihinsel tutumlarını değiştirmeye yönelik sembolik modeller oluşturmak için *Kâve*, *Mazdek* ve *Dâryûş* gibi eski İran kahramanlarının figürleri kullanıldı. Yazarlar bu yayınların adlarını seçerken *Kâve* ve *Îrânşehr* gibi İran tarihi açısından sembolik öneme haiz adlar ve resimleri kullanarak toplumun ilgisini arttırmaya çalıştılar.⁵⁶

İranlıların Sami ırklarıyla karışması sonucunda etnik yapısının, ahlâkının ve düşüncesinin bozulduğunu belirten Gobineau'nun fikirlerinden etkilenen Kâzımzâde *Îrânşehr* öncülüğündeki Berlin Halkası entelektüelleri, millî birliğin sağlanması için uygun bir zemin bulmaya çalıştılar. Diğer yandan Batı ilerlemesinin ve teknolojisinin nimetlerinden yararlanmak için itici güç oluşturma gayreti içinde oldular. Onlara göre İranlılık, İranlı olmayanların yıkıcı etkisinden uzak, millî birliğin kurulabileceği ırksal bir kimliğin ifadesiydi. Bu nedenle, antik dönemde büyük bir medeniyet kurmuş olan Aryan ırkının eski gücüne ulaşmasının ehemmiyeti üzerinde duruldu. Ayrıca İran'da hüküm sürmüş Ari olmayan egemen güçlerin izlerini ortadan kaldırmanın yolları tartışıldı. Modern dönemin aydınları, bu söylemleri kendi kişisel görüşlerine ve millî hükümetin gölgesinde yaratılan atmosfere göre geliştirdiler. Yani Berlin Halkası söyleminin ötesine geçerek siyasî uygulamalar için önerilerde bulundular. Ayrıca, Almanya'daki merkezîyetçilik ve ırkçılık modelinin İran toplumu için uygulanması konusunda fikir ürettiler. Bunun ötesinde "İran millî ruhu" ve "İranlılık" kavramlarını anlamlandırarak o dönemin aydınları üzerinde güçlü bir etkiye sahip oldular.

Sonuç

55 Ferið Dilmakani, "Zarurethâ-yi Siyâsetgüzeri-yi Huvviyet-i Millî ez Dide-yi Rûşenfikrân-i İrânî", s. 37.

56 Majid Ostovar, "Nakş-i Rûşenfikrân-i İrânî der Hemsosazi-yi İrân-i Bâstân ve Tecdid der Asr-i Rızâ Şâh", s. 139.

Kaçarlar dönemi ile başlayan ve Pehlevî hanedanlığı döneminde gelişen modern İran tarihçiliğinin Batı düşüncesinin etkisinde geliştiği bilinen bir gerçektir. Avrupa'dan yansıyan düşünce ve değerlerin İran aydını üzerinde derin etkileri olmuştur. Pozitivizmin yükselişe geçtiği, bilimsel çalışmaların pozitivist metodoloji kullanılarak yapıldığı bu dönemde modern düşünce tarihçiye yeni bir kimlik kazandırmıştır. Bununla birlikte tarihi inşa eden aydınların milliyetçi bir kimlikle ortaya çıkmasının İran'da oluşan siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel bağlamları olduğu aşikârdır. Bu manada yeni dönemde yükselişe geçen milliyetçi ideolojik düşüncelerin tarihçiler üzerindeki etkisi dikkat çekicidir.

Milliyetçi tarih yazımı Pehlevîler döneminde şekillenerek etkili bir söylem oluşturmuştur. İranlı tarihçilerin bu dönemde yoğunlaştığı İslam öncesi İran tarihi çalışmaları, milliyetçi söylemi egemen kılmak için dönemin iktidarı tarafından desteklenen bir süreci ifade etmektedir. Milliyetçiliğin ideolojik yaklaşım olarak tarih yazımı üzerinde etkisi sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Muhammed Rızâ Şâh döneminde İran tarihinin antik dönemle bağlantılandırılarak yüceltilmesi yine tarihçilerin katkısıyla olmuştur. 1979 İran Devrimi ile birlikte müesses nizamın karakteri mezhepçiliğe kaymış olsa da tarih yazıcılığı, mezhepçi formla bütünleşen milliyetçi ana ideolojik söylemin etkisinde varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Yani tarih algısını oluşturan yaklaşım dili, resmî ideolojik yapının gölgesinde şekil bulmuştur. Oluşan bu söylemin asıl amacı ise tarihi yeni kuşaklara aktarırken milli unsurlara dikkat çekmek, İran kadim kültürünü ve medeniyet algısını diri tutmaktır.

Netice itibarıyla modern dönemde milliyetçi ideoloji, tarih söylemine siyaset ederek İran'da milliyetçi tarih söylemini geliştirmiştir. Rızâ Şâh Pehlevî döneminden günümüze kadar sistemli olarak gelişen milliyetçi tarih söyleminin temelleri modernleşme çabaları ile birlikte atılmıştır. Öte yandan İran kültür havzası içerisinde İranlılık kavramı etrafında bütünleştirilmeye çalışılan bir kimlik inşası amaçlanmıştır. Ayrıca dilin kültürel bütünleşmedeki rolü özellikle öne çıkarılmıştır.

Kaynakça

Ali Bigdeli-Hüseyn Pendâr, “Takîzâde ez Tecdidgerâyî ta Ferengi Maabî”, *Pejuheşhâ-yi Târihî Dânişkede-yi Edebiyat ve Ulum-i İnsanî-Dânişgâh-i İsfahan*, 1392/2013, c. 5, sy. 2, s. 1-18.

Ali Asgar Bigdeli-Sepide Afşâr Rızâî-Mehdî Gülcân-Alırızâ Alisûfî, “Rızâ Şâh ve Proje-yi Târihnevîsî-yi Nasyonalistî der İran”, *Câmeaşînâsî-yi Târih*, Tahran 2018, s. 44-47.

Berger, Peter L.-Berger, Brigitte-Kelner, Hansfried, *Modernleşme ve Bilinç*, çev. Cevdet Cerit, İstanbul: Pınar Yayınları 2000.

Erkilet Başer, Alev, *Ortadoğu'da Modernleşme ve İslâmî Hareketler*, İstanbul: Yöneliş Yayınları 2000.

Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, çev. Dilek Şendil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2014.

—————, “The Causes of the Constitutional Revolution in Iran”, *International Journal of Middle East Studies*, 1979, c. 10, sy. 3, s. 381-414.

Fakhraddin Azimî, “Historiography in the Pahlavi Era”, *A History of Persian Literature*, Volume X: Persian Historiography, ed. Charles Melville, London: I. B. Tauris 2012, s. 367-435.

Fateme Rızâyî-Muhammed Taki Muhtarî, “Tesir-i Halke-yi Berlin ber Rûşenfikrân-i Millîgerâyî-yi Asr-i Rızâ Şâh”, *Târih-i Îrân*, 1393/2014, c. 28, s. 103-117.

Ferîdun Âdemiyet, *Emîr-i Kebîr ve İran*, Tahran: Çâphâne-yi Harezmi 1362/1983.

Ferîd Dilmakanî, “Zarurethâ-yi Siyâsetgûzerî-yi Huvviyet-i Millî ez Dide-yi Rûşenfikrân-i Îrânî”, *Faslnâme-yi Siyâset*, 1395/2016, c. 3, sy. 12, s. 26-37.

Firoozeh Kashani-Sabet, “Cultures of Iranianness: The Evolving Polemic of Iranian Nationalism”, Nikki Keddie-Rudi Matthee (Eds), *Interactions in Culture and Cultural Politics*, University of Washington Press 2002, s. 162-181.

Fîrûz Kazemzadeh, “Iranian Historiography”, *Historians of the Middle East*, ed. Bernard Lewis-P. M. Holt, Oxford: Oxford University Press 1962, s. 431.

Giddens, Antony, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil, İstanbul: Ayrintı Yayınları 2016.

—————, *Sosyoloji*, İstanbul: Kırmızı Yayınları 2008.

Gobineau, A., *The Inequality of Human Races*, çev. Adrian Collins, London: Heinemann 1915, s. 205–212.

Homa Katouzian, “Sayyed Hasan Taqizadeh: Three Lives in a Lifetime”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Duke University Press 2012, s. 195-213.

İrec Afşar, *Râhnamâ-yi Tahkîkât-i Îrânî*, Tahran: Çâphâne-yi Behmen 1349/1972.

Kamyar Abdi, “Nationalism, Politics and the Development of Archaeology in Iran”, *American Journal of Archaeology*, 2001, c. 105, s. 52-76.

Keddie, Nikki-Matthee, Rudi (Eds), *Iran and the Surrounding World: Interactions in Culture and Cultural Politics*, Seattle: University of Washington Press 2002.

Kurtuluş, Rıza, “Kaçarlar: Kültür ve Medeniyet”, *DİA*, c. 24, s. 53-54.

Lapidus, Ira M., *İslâm Toplumları Tarihi (Cilt 2)*, çev. Yasin-Mevlûde Aktay, İstanbul: İletişim Yayınları 2010.

Lorentz, John H., *Historical Dictionary of Iran*, UK: The Scarecrow Press 2007.

—————, “Iran’s Great Reformer of the Nineteenth Century: An Analysis of AmîrKabîr’s Reforms”, *Iranian Studies*, Taylor & Francis 1971, c. 4, sy. 2/3, s.83-103.

Majid Ostovar, “Nakş-i Rûşenfikrân-i Îrânî der Hemsosâzî-yi Îrân-i Bâstân ve Tecdid der Asr-i Rızâ Şâh”, *Rahyafthâ-yi Siyâsî ve Beynelmilelî*, 1390/2011, c. 17, s. 119-156.

Metin, Celal, *Emperyalist Çağda Modernleşme: Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)*, Ankara: Phoenix Yayınevi 2011.

McNeil, William, *Avrupa Tarihinin Oluşumu*, çev. Yusuf Kaplan, İstanbul: Külliyyat Yayınları, 2011.

Mohamad Tavakoli-Targhi, *Refashioning Iran: Orientalism, Occidentalism and Historiography*, St. Antony’s Series, Houndmills: Palgrave 2001.

Munslow, Alun, *Tarihin Yapısökümü*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları 2000.

Özgüdenli, Osman G., “İran”, *DİA*, c. 22, s. 396-400.

Rızâ Bigdelo, “Milliyetçi Tarihyazımı ve Modern İran Devletinin Oluşumu”, *İran’da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, ed. Serhan Afacan-Şefaattin Deniz Abdülkadir Macit, İstanbul: İlem Yayınları 2021, s. 477-492.

Rızâ Bigdelo-Serya Morsalî, “Bâznemâyî-yi Huvviyetnejâdî der Kitâbhâ-yi Dersi Târîh-i Medâris-i İbtidâî ve Debiristan der Devre-yi Pehlevî-yi Evvel”, *Mutâlaât-i Târîh-i Ferheng-i Pejûheşnâme-yi Encümen-i Târîhî*, 1396/2017, c. 9, sy. 34, s. 1-24.

Sander, Oral, *Siyasî Tarih 1918-1994*, Ankara: İmge Kitabevi 2008.

Scott, Kamran-Marashi, Afshin (Eds), *Rethinking Iranian Nationalism and Modernity*, Austin: University of Texas Press 2014.

S. M. Rızâ Sadesî-M. Hasan İlâhizâde, “Te’sir-i Coğrâfyâ-yi İktisadî-yi Kûhistan der Munasebât-i Nizârîyân ve Selçûkîyân”, *Pejûheşnâme-yi Târîh-i İctimâ’î ve İktisadî*, Pejûheşgâh-i Ulûm-i İnsanî ve *Mutâlaât-i Ferhengî*, 1393/2014, c. 3, sy. 1, s. 73-88.

Şâhruh Ahavi, *İran'da Din ve Siyaset*, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul: Yöneliş Yayınları 1990.

Şanbey, Cemil Ziya, “Leopold Von Ranke Tarihçilere Yol Gösteren Bir Tarih Üstadı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1960, c. 18, sy. 3-4, s. 273-289.

Uçan, Hilmi, “Modernizm/Postmodernizm ve J. Derrida'nın Yapısökümcü Okuma ve Anlamlandırma Önerisi”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2009, c. 4, sy. 8, s. 2283-2306.

Yayla, Atilla, *Siyasî Düşünce Sözlüğü*, Ankara: Adres Yayınevi 2005.

Yıldırım, Ergün, “Modernlikten Küreselliğe Medeniyetlerin Paradigmatik Dönüşümü”, *Modernite ve Dünya Düzenleri*, ed. Mesut Özcan- Mustafa Şenel, İstanbul: Klasik Yayınları 2010.